

А. Г. МОРОЗОВ, Ю. М. МИХАЙЛЮК (Черкаси)

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я* XIV—XVI ст.: ТРАДИЦІЇ І СПЕЦИФІКА

Сільська громада в усі часи свого існування була важливою ланкою суспільного життя. В процесі складного шляху еволюції вона набувала видозміни форм, різного соціального й правового змісту і займала неоднаковий статус у суспільному середовищі в різні історичні часи. Зберігаючи у своїй основі риси попередніх періодів, вона генерувала нові традиції господарського, правового та культурного характеру.

Громадська організація населення середньої течії Дніпра литовського періоду має давні витoki, значною мірою ґрунтуючись на традиціях давньоруської доби та часів монгольської зверхності¹.

Сільські громади мали характерні ознаки, серед яких найпоказовішими були наявність визначеної території, виборного старости та інших членів громадського правління, суду, спільного нерухомого майна, деяких доходів та витрат. У громадській спільноті надзвичайно важливе місце посідали моральні засади, насамперед кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок, а також правопорушення, що могли скоїтись на території громади².

Як і в попередні часи, територіальна громада, зазвичай, включала в себе одне велике чи кілька незначних за розміром сусідніх поселень³. Останні становили окрему одиницю судово-адміністративної управи — волость⁴.

Осередки обох типів були характерними для Середнього Подніпров'я, особливо в добу колонізації литовським князем Вітовтом, а також київськими князями Олельком Володимировичем та Семеном Олельковичем наддніпрянських просторів лісостепової та степової зони, коли кількість осад на теренах краю значно зросла⁵.

Так, цілком ймовірно, що окрему волость складала села Мліїв, Орловці та Лінчинці, котрі фігурують у джерелах середини XV—XVI ст. як окремий комплекс, що перебував у володінні спочатку боярина Федька Васьковича, потім черкаського землянина Гринька, а пізніше, зокрема в XVI ст., належав родині Жубриків⁶. Волосну громаду становило також населення так званих Радивоновських маєтностей, куди разом з Радивоновим (пізніше Жаботином) входили села Старосілля та Балаклея в басейнах річок Ольшанки, Тясмина та Серебрянки. Відомості про них сягають кінця V—XVI ст. Спочатку вони належали князям Глинським, а з часом перейшли до Жубриків⁷.

Прикладом громад у межах одного села може служити Бузуків, що у першій половині XVI ст. перебував у володінні Київського Печерського монастиря⁸.

Згодом, у зв'язку з посиленням агресії Кримського ханства в останній чверті XV — першій половині XVI ст., чисельність населених пунктів різко зменшується. До запустіння доходять як згадані вище села, так і ряд інших. Так, за ревізією 1552 р., у Черкаському повіті на момент перепису взагалі не було сіл, а лише спустілі селища⁹. На території Канівського по-

* Середнє Подніпров'я розглядається у вузькій локалізації в межах сучасних південної Київщини з Переяславщиною, Черкащини і західної Полтавщини. У XIV—XVI ст. у територіально-адміністративному відношенні цей край репрезентується головним чином Черкаським і Канівським повітами.

віту в той час населення зафіксовано лише в шести селах з двадцяти шести відомих, і кількість його в них зовсім мізерна: в с. Вороново — 15 сімей, с. Телехтимирово — 9, с. Совин — 8, у селах Подсичі, Тулібле, Колтягаєво* — по 6 сімей¹⁰.

Є підстави вважати, що більшість з названих сіл, незважаючи на невелику кількість мешканців, становили окрему громаду. Про це свідчить наявність там власних отаманів. Джерело повідомляє, що такими, зокрема, були у Телехтимирові — Яким, у Тулібле — Ходір, у Подсичах — Антон¹¹. Виділення сільських громад у тих чи інших поодиноких селах, на наш погляд, було зумовлене головним чином двома факторами: степовою агресією та переходом населених пунктів у феодалну власність.

Так, внаслідок систематичних татарських набігів чимала кількість сільських поселень спустилі, що вело до розпаду громадської організації, котра утворювалася мешканцями кількох сіл. Значна віддаленість між уцілілими селами не давала змоги об'єднатися в єдину громаду.

Велику роль відіграв і факт поширення великокнязівських пожалувань у вигляді передачі окремих дворогощарств, сіл та цілих волостей в умовне чи спадкове володіння магнатам, шляхті та церковним установам. З цього приводу досить слушно висловився А. О. Гурбик, наголошуючи, що “виділення зі складу волості сіл та угідь призводило до деформації структури волосної громади, а зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні й соціальні відносини в ній”¹². Зауважимо, що практично всі шість згадуваних населених пунктів мали різних власників: село Подсичі належало пану Служці, села Тулібле і Вороново — відповідно княгині Путивльській та князю Капусті, а решта — Києво-Пустинському Микільському монастирю¹³. Така ситуація зумовлювала виділення мешканців названих сіл в окремі громади.

Цілком можливо, що волосну громаду могли утворювати села Телехтимирів, Совин та Колтягаєво. Адже вони, як відомо, входили до монастирських володінь. Крім цього, отаман у числі мешканців названих сіл згадується у джерелах лише один — у Телехтимирові¹⁴. Однак така спілка мала, на наш погляд, тимчасовий або ситуативний характер. Адже, хоч ці села і можна вважати сусідніми, вони були дещо віддалені одне від одного. Більше того, як засвідчує опис Канівського замку, жителі Совина і Колтягаєво на відміну від Телехтимирова перебралися на проживання до Канева — “в мисте при замьку зимують и литують”¹⁵. А це свідчить про розрив можливих до цього часу внутрішніх зв'язків у межах громади.

Таким чином, у контексті типологізації громад можемо констатувати, що на Середньому Подніпров'ї на середину XVI ст. переважали у вигляді одного невеликого за кількістю мешканців села.

Основною структурною одиницею громадської організації був “дим”, що являв собою дворогощарство малої селянської сім'ї. Такий устрій був характерним як для Черкаського і Канівського повітів, так і суміжних земель¹⁶.

На чолі сільських громад стояли, як уже зазначалося, виборні сільські старости — “отамани”, відомості про яких сягають ще часів монгольського завоювання¹⁷. Традиційно на цю посаду обирали “человека доброго, а годного, кого волость похочеть й котрый бы за людьми стояль”¹⁸. Поряд з

* Найменування населених пунктів подаються у повній відповідності з назвами їх у описі Канівського замку (Архив Юго-Западной России в 35-ти томах. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 98—100).

цим, цілком можливо, що отамана міг призначати чи затверджувати власник села. На українських землях такі приклади відомі у XVI ст.¹⁹

Отамани наділялися цілим рядом функцій і повноважень. Вони представляли громаду перед повітовою адміністрацією або феодалом, опікувалися збором данини та розподілом податків між “димами”, розслідуванням злочину тощо.

Як свідчать джерела, важливим органом громадського правління були збори голів родин — “копа”, або “копний суд”, що являв собою давній елемент звичаєвого права. Копні суди займалися різними цивільними й кримінальними справами — різного роду крадіжками, розбійними нападами, знищенням чужого майна, тілесними ушкодженнями, вбивствами тощо²⁰. Чи не єдиним свідченням про судову компетенцію копи на Середньому Подніпров’ї є документально зафіксована скарга київського землянина А. Солтановича королеві Сигізмунду I у 1536 р. на “кривди” й “утиски”, спричинені черкаським і канівським старостою Василем Тишкевичем його майну та людям. У своїй скарзі покривджений заявив: “...а што дей людемь его прысудила копа 3 копы грошей на людахъ его Гошовських, и онъ дей людемь своимъ того платити не кажетъ”²¹. Навіть цей єдиний документ свідчить, що шляхта і магнати в залежності від ситуації намагалися впливати на дієвість копних судів у напрямку обмеження їх юрисдикції або ж взагалі позбавитися від їх функціонування.

Поряд з цим слід зазначити, що копні суди діяли паралельно із судом повітової адміністрації. Окремі дослідники вважають, що такий “паралелізм” не викликав проблем, оскільки вирішення питання стосовно вибору судової інстанції залежало від бажання потерпілого²². Однак в умовах активної діяльності черкаських і канівських старост у напрямку поширення власної судової управи на не тільки приписаних до замку, а й на монастирських та панських підданих²³, тобто на жителів різних сільських громад, безперечно, мали місце спроби згорнути повноваження копних суддів. Проте, незважаючи на різного роду чинники, що впливали на діяльність копних судів, останні здобули офіційне визнання на вищому владному рівні і проіснували ще тривалий час уже після оформленої у Великому князівстві Литовському нової судової системи²⁴.

Незважаючи на глибокі витoki і досить міцні традиції, сільські громади зазнавали руйнівних впливів. До таких необхідно віднести переважно зовнішні фактори. Серед них згадувані вже татарська агресія, перехід сільських населених пунктів у володіння феодалів. Сюди слід додати політику місцевої адміністрації. Старости черкаського і канівського замків у своїх намірах жорстко підпорядкувати своїй владі населення повітів поширювали, часто неправомірно, свою юрисдикцію на мешканців окремих сіл, що не підлягали їх адміністративно-господарському підпорядкуванню. Давалося взнаки також самовільне привласнення ними громадських земель та угодів²⁵. Мешканців сіл, які переселялися під захист замків, обмежували в доступі до використання власних громадських земель, а часто взагалі їх забирали. Натомість на таких селян покладався обов’язок виконувати всі ті повинності, що їх здійснювали міщани²⁶.

Таким чином, поряд з існуванням усталених традицій та звичаїв у середовищі громадських спілок відбуваються значні зміни, що зумовили їх трансформацію та початок їх руйнації. Однак у цих умовах громади продовжували залишатися важливою складовою суспільної еволюції, а багато найкращих надбань знайшли своє місце в нових умовах, зокрема в процесі формування та розвитку козацьких громад.

¹ Михайлюк Ю. М. Сільська община Середнього Подніпров'я в контексті державотворчих процесів на Русі у IX — першій половині XIV століття // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. — Черкаси, 2001. — Вип. 3. — С. 92—97; Його ж. Державотворчі процеси на Середньому Подніпров'ї в період монгольського завоювання // Історія України. — 1999. — № 31—32. — С. 4—5; Його ж. Середнє Подніпров'я в монгольські часи та Литовську добу української історії // Вісник Черкаського університету. — Черкаси, 1999. — Вип. 12. — С. 34—39.

² Історія української культури: В 5-ти т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 152.

³ Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм // УІЖ. — 1997. — № 5. — С. 52—66.

⁴ Иванышев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 17.

⁵ Грушевський М. С. Історія України—Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 10—46; Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — С. 151.

⁶ Юркевич В. Звенигородщина в XV—XVI вв. // Історико-географічний збірник. — К., 1927. — С. 1—10.

⁷ Там само. — С. 3.

⁸ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. — К., 1894. — Приложения.

⁹ Архив Юго-Западной России: В 35-ти т. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 89—90.

¹⁰ Там само. — С. 98—100.

¹¹ Там само. — С. 105.

¹² Гурбик А. О. Назв. праця. — С. 55.

¹³ Архив Юго-Западной России... — С. 105.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 99, 100.

¹⁶ Гурбик А. О. Назв. праця. — С. 57.

¹⁷ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 135.

¹⁸ Довнар-Запольский М. Западнорусская сельская община в XVI в. — СПб., 1897. — С. 21.

¹⁹ Історія української культури. — Т. 2. — С. 153.

²⁰ Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 110—116.

²¹ Клепатський П. Г. Указ. соч. — С. 492—493.

²² Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // УІЖ. — 1990. — № 10. — С. 113; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні — Русі XVI—XVIII ст. // Праці комісії вивчення історії західно-руського та українського права. — К., 1928. — Вип. 4. — С. 85.

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5-ти т. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 19.

²⁴ Історія української культури... — Т. 2. — С. 154.

²⁵ Архив Юго-Западной России... — Т. 1. — С. 84—85.

²⁶ Там само. — С. 98—99.